O‘zbekiston Respublikasi
Maktabgacha va maktab
ta’limi vazirligi

ISSN: 2992-9008
UDK: 37

TA’LIM VA TARAQQIYOT

Ilmiy-uslubiy jurnali

2026-YIL 5-SON

www.journal.namspi.uz

Bosh muharrir: *Namangan davlat pedagogika instituti rektori B.E.Xusanov*
Mas'ul muharrir: *Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.R.Qodirxonov*
Mas'ul muharrir o'rinbosari0: *Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedogogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i J.A.Yuldashev*

T A H R I R H A Y ' A T I

Aniq va tabiiy fanlar: *k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, k.f.d., prof. N.Vohidova, k.f.d., dots. M.Qodirxonov, b.f.d., dots. A.Batashov, f-m.f.n., dots., T.Abdullayev, p.f.n., dots. M.Eshnazarova, p.f.n., dots. G'.Nafasov, p.f.n., dots. M.Boltayeva.*
Texnika fanlari: *t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. A.Qayumov, PhD, dots. Sh.Xudoyqulov, PhD, dots. Abdunazarov.*
Ijtimoiy-gumanitar fanlar: *s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d, prof. A.Rasulov. f.f.d., prof. M.Ismoilov, i.f.d., dots. N.Sotivoldiyev, t.f.n., dots. A.Isoqboyev, f.f.n., dots. O.Mamatov, t.f.n., dots. Z.Haydarov, PhD. J.Yuldashev, PhD. A.Abdullayev.*
Pedagogika fanlari: *p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. X.Najmiddinova, p.f.d., prof. T.Ismoilov, p.f.d., prof. S.Abdullayev. p.f.d., prof., M.Y.Sobirova, p.f.d., prof., R.Zamilova, p.f.d., prof. Sh.Xujamberdiyeva, p.f.d.,dost. M.Asqarova, PhD S.Jamoldinova, PhD, dots. M.Asranboyeva.*
Filologiya fanlari: *fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, f.f.d., dots. X.Shokirova, p.f.n., dots. S.Misirov, p.f.n., dots. Sh.Ubaydullayev, PhD.,dots. P.Lutfullayev, PhD., dots. M.Yakubbayev.*

Texnik muharrir: R.Tursunov

Tahririyat manzili: Namangan shahri, Uychi ko'chasi, 316-uy.
Pochta indeksi: 160136, ***Faks:*** **(**0369) 227-27-21,
Email: Info@namspi.uz

"Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi ***Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2022-yil 25-oktabrdagi № 045044 raqamli guvohnomasi*** *asosida chop etiladi. Jurnal* ***Oliy Attestatsiya komissiyasining 2024-yil 30-noyabrdagi (№ 364/5) yig'ilishi qaroriga asosan pedagogika fanlari bo'yicha*** *falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan. UDK: 37, Xalqaro standartlashtirish raqami (ISSN): 2992-9008.*

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI 2026

ONA TILI TA'LIMIDA O'QUVCHILARDA METALINGVISTIK TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH

Mo'minova Go'zalxon G'ulamjanovna
University of Business and Science
Maktabgacha - Boshlang'ich ta'lim va sport faoliyati kafedrasi katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: mominovagozalxon09@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada umumta'lim maktablarida ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning metalingvistik tushunchalarini, ya'ni til haqidagi tushunchalar, til birliklarini kuzatish, tahlil qilish va ular haqida mulohaza yuritish ko'nikmalarini shakllantirishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish imkoniyatlari ilmiy-metodik jihatdan yoritiladi. Tadqiqotda metalingvistik rivojlanish nazariyalari, sun'iy intellekt asosidagi katta til modellari imkoniyatlari va O'zbekiston ta'lim amaliyoti talablari qiyosiy tahlil qilinadi. Natijada metalingvistik tushunchalarni to'rt bosqichda shakllantiruvchi "Kuzatish – Farqlash – Izohlash – Qo'llash" modeli hamda sun'iy intellekt bilan ishlashning to'rtta didaktik shakli savol-javob suhbatdosh, xato-detektiv, til laboratoriyasi, o'zaro tekshiruv taklif etiladi. Maqolada eksperimental ish dizayni, baholash mezonlari va SI dan foydalanishdagi xavflar, ya'ni gallyutsinatsiya, o'zbek tili resurslarining cheklanganligi, akademik halollik tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *ona tili ta'limi, metalingvistik tushuncha, til haqida mulohaza, sun'iy intellekt, katta til modellari, prompt, differensial ta'lim, o'quvchi avtonomiyasi.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ МЕТАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ У УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РОДНОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. *В статье с научно-методической точки зрения рассматриваются возможности использования инструментов искусственного интеллекта (ИИ) в общеобразовательных школах для формирования у учащихся метаязыковых представлений — в частности, понимания ими природы языка, а также развития навыков наблюдения, анализа и осмысления языковых единиц. В работе представлен сравнительный анализ теорий метаязыкового развития, функциональных возможностей больших языковых моделей (БЯМ) на базе ИИ и требований образовательной практики в Узбекистане. Авторы предлагают четырехэтапную модель формирования метаязыковых представлений — "Наблюдай — Различай — Объясняй — Применяй", — а также четыре дидактических подхода к взаимодействию с ИИ: "собеседник" (формат "вопрос-ответ"), "поиск ошибок", "языковая лаборатория" и "взаимная проверка". Кроме того, в статье обсуждаются дизайн экспериментального исследования, критерии оценивания и потенциальные риски, связанные с использованием ИИ, такие как*

"галлюцинации" (генерация недостоверной информации), ограниченность ресурсов для узбекского языка и вопросы академической честности.

Ключевые слова: *обучение родному языку, метаязыковые представления, осмысление языка, искусственный интеллект, большие языковые модели, промпт (запрос), дифференцированное обучение, автономность учащегося.*

USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO DEVELOP METALINGUISTIC CONCEPTS IN STUDENTS DURING MOTHER TONGUE INSTRUCTION

Abstract. *This article examines how artificial intelligence (AI) tools, in particular large language models, can be used to develop metalinguistic awareness in learners of the mother tongue (Uzbek) at secondary school. Drawing on theories of metalinguistic development (Gombert, Bialystok, Vygotsky) and on the principles of formative feedback, the study proposes a four-stage model (Observe – Distinguish – Explain – Apply) and four didactic formats for AI-supported work: a Socratic dialogue partner, an error detective, a language laboratory and peer-verification of AI output. The article also discusses the research design, assessment criteria, and the risks involved, such as hallucinations, limited Uzbek-language resources and academic integrity.*

Keywords: *mother tongue education, metalinguistic awareness, artificial intelligence, large language models, prompt design, formative feedback.*

KIRISH

XXI asr ta'limining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda faqat bilimni emas, balki o'z bilish jarayonini boshqarish qobiliyatini ham shakllantirishdir. Ona tili ta'limi bu jihatdan alohida o'rin tutadi: o'quvchi tilni amalda bolalikdan egallaydi, ammo maktabda unga yangi vazifa qo'yiladi, ya'ni til hodisalariga "tashqaridan" qarash, ularni nomlash, tasniflash va ular haqida fikr yuritish. Aynan shu qobiliyat ilmiy adabiyotda metalingvistik ong deb ataladi.

Amaliyotda ona tili darslarida o'quvchi qoidani yod oladi, ammo uni tilni anglash vositasi sifatida ishlata olmaydi. Natijada "ega", "kesim", "kelishik", "affiks", "fonema" kabi tushunchalar mexanik yodlangan atamalar darajasida qoladi. Nutq ko'nikmalari yozma va og'zaki bilan til haqidagi bilimlar o'rtasida uzilish yuzaga keladi. Bu o'zbek tili ta'limining mavjud muammolaridan biri sifatida pedagogik muhokamalarda tez-tez e'tirof etiladi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Shu bilan birga, so‘nggi yillarda sun’iy intellekt ta’lim muhitiga jadal kirib kelmoqda. O‘zbekistonda sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etishga qaratilgan davlat siyosati 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-sonli Prezident qarorida mustahkamlangan, ta’lim sohasida raqamlashtirish esa alohida ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Katta til modellari, ya’ni ChatGPT, Claude, Gemini va boshqalar matn bilan ishlashga ixtisoslashgani uchun aynan til ta’limida alohida ahamiyat kasb etadi: ular matnni tahlil qila oladi, misollar generatsiya qiladi, savol-javob shaklida suhbat yurita oladi va xatolarni izohlay oladi.

Biroq sun’iy intellektni ona tili darsiga joriy etish bir qator savollarni tug‘diradi. Model o‘quvchi o‘rniga “o‘ylab” qo‘ymaydimi? U o‘zbek tili qoidalarini to‘g‘ri izohlaydimi? Metalingvistik tafakkurni rivojlantirish uchun sun’iy intellekt bilan qanday topshiriq tuzish kerak? Ushbu maqola shu savollarga javob izlaydi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Metalingvistik ong tushunchasi. Metalingvistik ong tilni muloqot vositasidan tahlil obyektiga aylantira olish qobiliyati sifatida ta’riflanadi. J.É. Gombert metalingvistik rivojlanishni bir necha sohaga ajratadi: metafonologik-tovushlarni ajratish va boshqarish, metaleksik-so‘zni mustaqil birlik sifatida ajratish, metasintaktik-gap tuzilishi haqida mulohaza, metasemantik-ma'no munosabatlarini anglash va metapragmatik-muloqot vaziyatiga mos til tanlash ong. Ushbu tasnif til birliklarining deyarli barcha darajasini qamrab olgani uchun maktab dasturidagi bo‘limlarga-fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, nutq madaniyatiga to‘g‘ri keladi.

Psixologik jihatdan L.S. Vygotskiy ilmiy tushunchalar bola ongiga o‘z-o‘zidan emas, katta yoki o‘qituvchi bilan hamkorlikda, “yaqin rivojlanish zonasi” doirasida shakllanishini ta’kidlagan. Uning fikricha, ilmiy tushuncha bola uchun avval boshqalar bilan birga ishlatiladi, keyin ichki nutqqa o‘tadi. J. Bruner tomonidan rivojlantirilgan “scaffolding” (tayanch-yordam) g‘oyasi ham shunga asoslanadi. Katta til modelining

suhbatdosh sifatidagi roli aynan shu tayanch-yordamni individual, har bir o‘quvchi tempiga moslab taqdim etish imkonini beradi.

Metalingvistik ong va ta’lim natijalari E. Bialystok va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida metalingvistik ko‘nikmalar savodxonlikni egallash, ikkinchi til o‘rganish va nazorat funksiyalari bilan bog‘liq ekani ko‘rsatilgan. W. Tunmer va M. Herriman metalingvistik ong bolaning o‘qish va yozishni o‘zlashtirishi bilan o‘zaro ta’sirda rivojlanishini asoslagan. Demak, metalingvistik tushunchalarni shakllantirish faqat nazariy bilim emas, amaliy savodxonlik uchun ham zarur.

Fikr-mulohaza nazariyasi bo‘yicha J. Hattie va H. Timperley fikr-mulohazaning o‘quv natijalariga ta’siri eng kuchli omillardan biri ekanini, ayniqsa u “qayerga intilyapman, hozir qayerdaman, keyingi qadam nima” degan uch savolga javob berganda samarali bo'lishini ko‘rsatgan. SI vositalari bu turdagi fikr-mulohazani darhol va ko‘p marta berish imkonini beradi, o‘qituvchi esa har bir o‘quvchiga bunday ulgurmaydi.

Ta’limda sun’iy intellekt W. Holmes, M. Bialik va C. Fadel hamda R. Luckin va hamkasblari SI ni o‘qituvchining o‘rnini bosuvchi emas, uning imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida talqin qiladilar. E. Kasneci va hamkasblari katta til modellarining ta’limdagi imkoniyatlari, ya’ni shaxsiylashtirish va material tayyorlash bilan birga xavflarini ham, bunda noto‘g‘ri ma’lumot, tanqidiy fikrlashning susayishi, o‘quvchining modelga haddan tashqari tayanishi sanab o‘tadilar.

O‘zbek tilshunosligida va metodikasida ona tili ta’limining mazmuni, til birliklarini o‘rganishning induktiv-deduktiv yo‘llari, nutq o‘stirish masalalari H. Ne’matov, R. Rasulov, A. Nurmonov, N. Mahmudov kabi olimlarning ishlarida yoritilgan. Biroq SI bilan bog‘liq ona tili metodikasi masalalari hali yetarli o‘rganilmagan. Mavjud ishlarning ko‘pchiligi umumiy raqamli vositalar yoki chet tillarni o‘qitishga bag‘ishlangan.

Adabiyotlar tahlili quyidagi bo‘shliqni ko‘rsatadi:

1. Metalingvistik tushunchalarni shakllantirishning umumiy nazariyasi mavjud.

2. Sun'iy intellektning ta'limdagi umumiy imkoniyatlari tavsiflangan.

3. O'zbek tili ona tili ta'limida metalingvistik tushunchalarni shakllantirish uchun sun'iy intellektdan aniq didaktik shakllar va baholash mezonlari asosida foydalanish modeli ishlab chiqilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning maqsadi ona tili darslarida metalingvistik tushunchalarni shakllantirishda sun'iy intellektdan foydalanishning didaktik modelini asoslash va uning samaradorligini baholash yo'llarini ko'rsatishdir.

Tadqiqot vazifalari:

1. Metalingvistik tushunchalarning tarkibi va maktab dasturidagi o'rnini aniqlash.
2. SI vositalarining ona tili ta'limidagi didaktik funksiyalarini tasniflash.
3. Metalingvistik tushunchalarni bosqichma-bosqich shakllantiruvchi model va topshiriq shakllarini ishlab chiqish.
4. Modelning samaradorligini baholash uchun eksperimental dizayn va mezonlarni asoslash.
5. SI dan foydalanishdagi xavflarni aniqlash va ularni kamaytirish tavsiyalarini berish.

Tadqiqot gipotezasi: agar SI vositalari o'qituvchi nazoratida, o'quvchini tayyor javob bilan ta'minlashga emas, balki til hodisalarini kuzatish va ular haqida mulohaza yuritishga undaydigan topshiriqlar tizimi asosida qo'llanilsa, o'quvchilarning metalingvistik tushunchalarni o'zlashtirish darajasi an'anaviy usulda o'qitilgan o'quvchilarnikidan yuqori bo'ladi.

Qo'llaniladigan metodlar:

Tadqiqot aralash yondashuvda tashkil etildi va uch bosqichdan iborat:

1. **Nazariy-tahliliy bosqich.** Ilmiy adabiyotlar, Davlat ta'lim standarti va ona tili dasturi hamda mavjud SI vositalarining imkoniyatlari kontent-tahlil usulida o'rganildi.

2. **Loyihalash bosqichi.** Tahlil asosida didaktik model, topshiriq shakllari va prompt shablonlari ishlab chiqildi hamda ekspertlar, ya'ni ona tili fani o'qituvchilari va metodistlar tomonidan mazmun jihatidan ko'rib chiqildi.

3. **Eksperimental bosqich.** Pedagogik eksperiment ("oldingi – keyingi test" dizayni, tajriba va nazorat guruhlari) o'tkazish rejalashtirildi.

Eksperimentda umumiy o'rta ta'lim maktablarining 4-sinf o'quvchilari ishtirok etadi. Ushbu yosh davri tanlanishining sababi shuki, aynan shu bosqichda o'quvchilar morfologiya va sintaksisning asosiy tushunchalari bilan chuqur tanishadi va mavhum tafakkur rivojlana boshlaydi. Tajriba guruhi (TG) va nazorat guruhi (NG) bir xil sinf darajasidan, o'quv yutug'i o'xshash sinflardan tanlanadi (har guruhda kamida 25–30 nafar o'quvchi). Guruhlar soni, maktab nomi va o'quvchilar soni muallif tomonidan haqiqiy ma'lumot bilan to'ldiriladi:[TG:_nafar; NG:_ nafar].

Sun'iy intellekt vositalari

Tajriba guruhida o'qituvchi nazorati ostida katta til modellaridan masalan, ChatGPT, Claude, Geminidan foydalaniladi. Vosita tanlashda quyidagi mezonlar hisobga olinadi:

(a) o'zbek tilida matnni tushunish va yaratish sifati;

(b) o'quvchilar yoshiga mosligi va xavfsizligi;

(c) mahalliy internet sharoitida foydalanish imkoniyati;

(d) o'qituvchi uchun sozlanuvchanlik (tizim ko'rsatmasi, rol).

Ovozli o'zbek tili vositalari (nutqni matnga o'giruvchi va matnni ovozga aylantiruvchi tizimlar) metafonologik topshiriqlarda qo'shimcha vosita sifatida ko'riladi.

O'lchov vositalari

Metalingvistik tushunchalar testi (oldingi va keyingi): 30 ta topshiriq. Tushunchani aniqlash (atamani tanish), farqlash (misollarni tasniflash), izohlash (nima uchun deb tushuntirish) va qo'llash (yangi matnda tahlil) bloklaridan iborat.

Metalingvistik mulohaza rubrikasida o‘quvchining og‘zaki yoki yozma izohi to‘rt mezon bo‘yicha 0–3 ball bilan baholanadi: terminning to‘g‘ri qo‘llanishi, dalil keltirish, umumlashtirish, o‘z xatosini aniqlash.

So‘rovnoma: o‘quvchilarning SI ga munosabati, qiziqishi va o‘zini baholash darajasi (5 ballik Likert shkalasi).

Kuzatuv varag‘i va o‘qituvchi bilan yarim tuzilgan suhbat.

Tajriba 8 hafta davom etadi (haftasiga 2 soat). Mavzular: fonetika va imlo (fonema, harf, bo‘g‘in), so‘z yasalishi va morfema, so‘z turkumlari, kelishiklar, gap bo‘laklari. NG da an’anaviy dars o‘tiladi (darslik, o‘qituvchi tushuntirishi, mashqlar). TG da esa mavzu bir xil, lekin dars “Kuzatish – Farqlash – Izohlash – Qo‘llash” modelida va SI bilan ishlash shakllarida quriladi.

Qatnashish ixtiyoriy, ota-onalar roziligi va maktab ma’muriyati ruxsati olinadi. O‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlari (ism, familiya, manzil) SI ga kiritilmaydi, natijalar anonim kodlanadi. SI bilan ishlash faqat o'qituvchi nazoratida, yosh chegarasi va platformaning foydalanish shartlariga mos tarzda amalga oshiriladi.

Miqdoriy ma’lumotlar uchun tavsifiy statistika (o‘rtacha, standart og‘ish), guruhlararo farq uchun mustaqil tanlanmalar t-mezoni (taqsimot normal bo‘lmasa, Mann–Uitni mezoni), guruh ichidagi o‘zgarish uchun juft t-mezoni (yoki Vilkokson mezoni) hamda effekt o‘lchami (Koen *d*) qo‘llaniladi. Sifat ma’lumotlari (o‘quvchi izohlari, suhbatlar) tematik tahlil usulida kodlanadi.

NATIJALAR VA ULARNINIG TAHLILI

Metalingvistik tushunchalarning tarkibi va SI imkoniyatlari

Kontent-tahlil natijasida maktab ona tili dasturidagi tushunchalar metalingvistik ongning turlariga bog‘landi va har biri uchun SI ning mos didaktik funksiyasi aniqlandi (1-jadval.

Metalingvistik ong turlari, dastur mazmuni va SI funksiyalari

Metalingvistik ong	**Dasturdagi tushunchalar**	**SI ning didaktik funksiyasi**	**Misol**
Metafonologik	fonema, harf, bo‘g‘in, urg‘u	Minimal juftliklar generatsiyasi, ovozli tahlil	“tol – tul – til” juftliklari orqali unli fonemalarni farqlash
Metaleksik	So‘z, ma’no, sinonim, omonim	Kontekstli misollar, so‘z-ma’no xaritasi	“tur” so‘zining turli ma’nolariga gaplar tuzish
Metamorfologik	morfema, affiks, so‘z turkumi, kelishik	Morfemalarga ajratish, qiyosiy misollar	“kitobimdagilar” so‘zini bosqichma-bosqich tahlil qilish
Metasintaktik	gap bo‘laklari, so‘z tartibi, sodda va qo‘shma gap	Gap transformatsiyasi, tuzilma o‘zgartirish	Gap tartibini o‘zgartirib ma’no ottenkasini kuzatish
Metapragmatik va metamatniy	uslub, nutq vaziyati, matn tuzilishi	Uslubiy qayta yozish, auditoriyaga moslash	Bir fikrni do‘stga, direktorga, e’lon uchun yozish

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, metalingvistik tushunchalar uchun SI ning eng kuchli tomoni **tez va ko‘p misol hosil qilish** hamda **qiyosiy material taqdim etish**dir, chunki tushunchani shakllantirish uchun o‘quvchi bir hodisaning ko‘plab o‘zgarishini ko‘rishi kerak. Eng zaif tomoni esa o‘zbek tiliga xos nozik qoidalar (masalan, undosh almashinuvi, unli uyg‘unligi, qo‘shma so‘zlarning imlosi, so‘z turkumining kontekstga bog‘liq o‘tishi) bo‘yicha ishonchlilikning har doim ham yetarli bo‘lmasligidir. Shuning

uchun SI chiqargan natija har gal manba (darslik, imlo lug‘ati, o‘qituvchi) bilan solishtirilishi kerak.

“Kuzatish – Farqlash – Izohlash – Qo‘llash” modeli

Vygotskiyning ilmiy tushunchalar nazariyasi va Hattie–Timperley fikr-mulohaza modeli asosida metalingvistik tushunchalarni to'rt bosqichda shakllantirish modeli ishlab chiqiladi. Modelning asosiy g‘oyasi: qoida o‘quvchiga avval emas, kuzatishdan keyin beriladi. Induktiv yo‘l metalingvistik ongni faol shakllantirishga xizmat qiladi, SI esa kuzatish uchun yetarlicha material tezda yaratib beradi.

SI bilan ishlashning to‘rt didaktik shakli

1-shakl. “Savol beruvchi suhbatdosh” (sokratik suhbat). SI o‘quvchiga tayyor ta’rif bermaydi, savollar orqali yo‘naltiradi. O‘qituvchi quyidagi prompt shablonidan foydalanishi mumkin:

“Sen 4-sinf o‘quvchisiga ona tilidan yordam beruvchi ustozsan. Men “kelishik” mavzusini o‘rganyapman. Menga qoidani darhol aytma. Avval 5 ta gap keltir, men ularni kuzataman. Har gal bitta savol ber va men javob bergandan keyingina keyingi qadamga o‘t. Oddiy o‘zbek tilida, qisqa yoz.”

Bunda SI “javob beruvchi” emas, “savol beruvchi” rolida bo‘ladi, bu esa o‘quvchining faol fikrlashini ta’minlaydi.

2-shakl. “Xato-detektiv”. SI ataylab xato qo‘ygan matn yaratadi (masalan, kelishik qo‘shimchasi yoki so‘z turkumi noto‘g‘ri aniqlangan tahlil), o‘quvchi esa xatoni topadi va nima uchun xato ekanini izohlaydi. Bu shakl metalingvistik mulohazani eng bevosita mashq qildiradi, chunki xatoni izohlash uchun terminlardan to‘g‘ri foydalanish zarur.

“Menga 4 ta gap yoz. Ulardan 2 tasida egaga kelishik qo‘shimchasi noto‘g‘ri tanlangan bo‘lsin. Qaysi gaplar ekanini aytma, men topaman. Men javob bergandan keyin tekshirib ber.”

3-shakl. “Til laboratoriyasi”. O‘quvchi tilni kichik “tajriba” sifatida o‘zgartiradi: so‘z tartibini almashtiradi, affikslarni qo‘shadi va olib tashlaydi, SI esa natijani tavsiflaydi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

O‘quvchi “qanday o‘zgardi, nima uchun?” deb yozadi. Bu shakl metasintaktik va metamorfologik ongni rivojlantiradi.

4-shakl. “SI ni tekshir”. O‘quvchilar guruhda SI bergan izohni darslik va lug‘at bilan solishtiradi, xatolarini topadi va hisobot yozadi. Bu shakl tanqidiy fikrlashni va axborot manbalariga munosabatni shakllantiradi hamda SI ga ko‘r-ko‘rona ishonishning oldini oladi.

Natijalarni sharhlashda eng muhim ko‘rsatkich “Izohlash” va “Qo‘llash” bloklaridagi o‘zgarish bo‘ladi, chunki metalingvistik ong aynan terminni yodlashdan ko‘ra, til hodisasi haqida mustaqil mulohaza yuritishda namoyon bo‘ladi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari uchta asosiy xulosaga olib keladi. Birinchidan, SI ning ona tili ta’limidagi samaradorligi vositaning o'ziga emas, topshiriqning didaktik tuzilishiga bog‘liq. Agar o‘quvchi modelga “bu gapda egani top” deb murojaat qilsa, SI tayyor javob beradi va metalingvistik mulohaza o‘quvchi o‘rniga bajariladi. Aksincha, “savol beruvchi suhbatdosh” yoki “xato-detektiv” shaklida o‘quvchi faol subyektga aylanadi. Bu Hattie va Timperleyning fikr-mulohaza haqidagi xulosalariga mos keladi: fikr-mulohaza o‘quvchining keyingi qadamini belgilaganda foydali bo‘ladi, tayyor yechim berganda esa o‘rganishni susaytirishi mumkin.

Ikkinchidan, taklif etilgan model Vygotskiyning ilmiy tushunchalar nazariyasi bilan uyg‘un. Ilmiy tushuncha kundalik tajribaga tayanib, katta yoki o‘qituvchi yordamida shakllanadi. “Kuzatish”ning birinchi bosqichida o‘quvchi o‘zi biladigan nutq tajribasidan (ya’ni tilni amalda ishlatish tajribasidan) chiqadi, keyingi bosqichlarda esa bu tajriba ilmiy atamalarga bog‘lanadi. SI ning roli bu yerda “yaqin rivojlanish zonasi” doirasida individual tayanch-yordam berishdir, ya’ni bir sinfdagi turli darajadagi o‘quvchilar uchun bir xil mavzuda turlicha murakkablikdagi misollar va savollar yaratish.

Uchinchidan, SI ona tili ta'limida o'qituvchining ishini kamaytirmaydi, balki uning vazifasini o'zgartiradi: o'qituvchi "axborot manbai"dan "topshiriq me'mori, mezon belgilovchi va tasdiqlovchi"ga aylanadi. Modelning 3-bosqichida SI javobini ilmiy ta'rif bilan tasdiqlaydigan inson aynan o'qituvchidir.

Pedagogik imkoniyatlar

SI ni metalingvistik ta'limda qo'llashning asosiy afzalliklari quyidagilar:

Shaxsiylashtirish. Har bir o'quvchi o'z tempida ishlaydi; qiynalgan o'quvchi qo'shimcha misol so'raydi, tez o'zlashtirgan esa murakkab topshiriqqa o'tadi.

Ko'p variantli material. Metalingvistik tushuncha shakllanishi uchun bir hodisaning ko'plab o'zgarishini ko'rish kerak; SI bunday materialni soniyalarda tayyorlaydi.

Psixologik xavfsizlik. O'quvchi sinfdoshlari oldida xato qilishdan cho'chishi mumkin; SI bilan ishlashda esa xatoni bemalol sinab ko'radi va qayta urinadi.

O'qituvchi vaqtining tejalishi. Topshiriq va test variantlarini tayyorlash vaqti qisqaradi, o'qituvchi esa darsning pedagogik jihatiga ko'proq e'tibor beradi.

Bilish jarayoni haqida fikr yuritish (metakognitsiya). O'quvchi SI bilan suhbatida o'z fikrini so'z bilan ifodalashga majbur bo'ladi, bu esa metalingvistik va metakognitiv ko'nikmalarni birga rivojlantiradi.

Xavflar va cheklovlar ham bor. Masalan, gallyutsinatsiya va noaniqlik. Katta til modellari ishonchli ko'rinadigan, ammo noto'g'ri javob berishi mumkin. O'zbek tili uchun o'quv ma'lumotlari ingliz tiliga nisbatan ancha kam bo'lgani uchun bu xavf yuqoriroq: modelning imlo, so'z yasalishi va gap bo'laklari bo'yicha izohlari ba'zan darslikdagi talqinga to'g'ri kelmasligi mumkin. Shu sababli har bir izoh o'qituvchi yoki me'yoriy manba orqali tasdiqlanishi shart, "SI ni tekshir" shakli esa bu cheklovni pedagogik imkoniyatga aylantiradi.

Atamalar va maktab talqini o'rtasidagi tafovut. Model ilmiy adabiyotdagi turli tilshunoslik maktablari atamalarini aralashtirishi mumkin (masalan, so'z turkumlari yoki

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

gap bo'laklari tasnifida). O'qituvchi prompt ichida "O'zbekiston maktab darsligi va Davlat ta'lim standartidagi atamalardan foydalan", deb aniq talab qo'yishi kerak.

Kognitiv yengillashish xavfi. O'quvchi modelga haddan tashqari tayanib, mustaqil tahlilni to'xtatishi mumkin. Buning oldini olish uchun:

a) topshiriqda javob emas, savol so'raladi;

b) o'quvchi avval o'z javobini yozadi, keyin SI bilan solishtiradi;

c) baholash SI ishtirokisiz nazorat topshiriqlari orqali ham o'tkaziladi.

Akademik halollik. SI yaratgan matnni o'quvchi o'ziniki sifatida topshirish xavfi mavjud. Shuning uchun o'quvchi SI bilan ishlash jarayonini (suhbat, uning tahlili, o'z xulosasi) hujjatlashtirishi, o'qituvchi esa jarayonni baholashi tavsiya etiladi.

Axborot xavfsizligi va yosh chegarasi. O'quvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini kiritmaslik, yoshga mos platformalardan foydalanish va o'qituvchi nazorati asosiy shartdir.

Texnik va tengsizlik muammolari. Barcha maktablarda ham qurilma va barqaror internet mavjud emas. Shu sababli model oflayn muqobillarga (o'qituvchi tayyorlab bergan SI misollari, bosma kartochkalar) ham moslanishi kerak, aks holda raqamli tengsizlik chuqurlashadi.

Amaliy tavsiyalar

1. O'qituvchilar uchun: darsni SI vositasi atrofida emas, o'quv maqsadi atrofida rejalashtirish; promptlar kutubxonasini yaratish; SI javobini har doim tasdiqlash.

2. Maktab ma'muriyati uchun: SI dan foydalanish qoidalarini (yosh, ma'lumotlar maxfiyligi, akademik halollik) ishlab chiqish va o'qituvchilarga qisqa muddatli malaka oshirish mashg'ulotlari tashkil etish.

3. Metodistlar va darslik mualliflari uchun: darsliklarga SI bilan ishlash topshiriqlarini kiritish va Davlat ta'lim standartidagi atamalar bazasini ochiq, mashinada o'qiladigan ko'rinishda taqdim etish.

4. Tadqiqotchilar uchun: o‘zbek tilidagi metalingvistik topshiriqlar bo‘yicha SI modellari aniqligini baholovchi mezonlar va kichik ma’lumotlar bazalarini yaratish.

XULOSA

Ona tili ta’limida metalingvistik tushunchalarni shakllantirish o‘quvchining tilni nafaqat ishlatishi, balki u haqida mulohaza yuritishini ta’minlaydigan muhim didaktik vazifadir. Tadqiqot quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. Metalingvistik ong tarkibiy qismlari (metafonologik, metaleksik, metamorfologik, metasintaktik, metapragmatik) maktab dasturidagi bo‘limlar bilan mos keladi va har biri uchun SI ning aniq didaktik funksiyasini ko‘rsatish mumkin.

2. “Kuzatish – Farqlash – Izohlash – Qo‘llash” modeli qoidani tayyor holda berishdan ko‘ra, o‘quvchining faol kuzatishi va mulohazasiga tayanadi; SI bu jarayonda misollar, qarama-qarshi holatlar va fikr-mulohaza manbai bo‘ladi.

3. To‘rt didaktik shakl (savol beruvchi suhbatdosh, xato-detektiv, til laboratoriyasi, “SI ni tekshir”) o‘quvchini tayyor javob oluvchidan fikrlovchi tahlilchiga aylantiradi.

4. SI ning asosiy xavflari (gallyutsinatsiya, o‘zbek tili resurslarining cheklanganligi, haddan tashqari tayanish, akademik halollik, ma’lumotlar xavfsizligi) o‘qituvchi nazorati, tasdiqlash tartibi va aniq prompt talablari orqali boshqarilishi mumkin.

5. SI o‘qituvchini almashtirmaydi; u o‘qituvchining kasbiy rolini kuchaytiradi va uni “mazmun yetkazuvchi”dan “o‘quv jarayoni me’mori”ga aylantiradi.

Kelgusi tadqiqotlar yo‘nalishi sifatida o‘zbek tiliga moslashtirilgan o‘quv promptlari bazasini yaratish, metalingvistik mulohazani avtomatik baholash vositalarini ishlab chiqish va modelning uzoq muddatli ta’sirini o‘rganish belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bialystok, E. Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition. Cambridge University Press, 2001.
2. Hattie, J., & Timperley, H. The power of feedback. Review of Educational Research, 2007, 81–112.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign, 2019.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

4. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson, 2016.

5. Vygotsky, L. S. (1986). Thought and Language. MIT Press. (Asl nashr: 1934).

6. Mahmudov, N., Nurmonov, A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2020.

7. Ne’matov, H., Rasulov, R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi / ona tili ta’limining nazariy asoslari bo‘yicha ishlar. Toshkent, 2021.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-sonli qarori “Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

9. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni (2020-yil 23-sentyabr, O‘RQ-637).

10. Umumiy o‘rta ta’limning Davlat ta’lim standarti va ona tili fani o‘quv dasturi (amaldagi tahrir).